

פתח דבר

אודה לריבוננו של עולם ששם חלקי מיושבי בית המדרש, וזיכני ללמוד מתורת ארץ ישראל המשמחת אלוקים ואנשים.

בדורנו, דור התחייה של שיבת ציון השלישית, מתעורר ביתר שאת הרצון להיפגש ולהכיר את נשמתה של התורה ולשמוע את קול הנבואה כימי קדם. בעקבות קיבוץ הגלויות והקמת ריבונות יהודית בארץ ישראל, צמחה דרישה בלתי מתפשרת לברר סוגיות הלכתיות ומחשבתיות שנשכחו עקב צרת הגלות הארוכה. שאיפה זו הובילה לתחיית הלימוד בתנ"ך המהווה מקור אלוקי שניתן לדלות ממנו מים חיים ולהרוות את צימאוננו.

מגילת רות העוסקת בשושלת שבט יהודה, מאפשרת היכרות עם דמותה של מלכות בית דוד, ומפגישה את הקורא עם דמויות מופת שמעשיהם השאירו חותם לדורות ועיצבו את זהות המנהיג האידיאלי.

אין ספר זה בא לחדש חידושים מפליגים, אלא לבאר את המגילה כפי שהיא מתארת את עצמה. נאמנות לפשט הפסוקים ולתנועות המתחוללות בהם, תוך חשיפת העומקים במשקפיים אמוניים. כתיבתו של הספר נבעה מלימוד שהתבסס על שלושה יסודות עיקריים: מקרא, אמונה ומהלך.

מקרא - תוקפו האלוקי של התנ"ך מניח יסוד, כי המסר של הכתוב מתבטא בניסוח הפסוקים. כל מילה וביטוי נבחרו על ידי הנביאים והסופרים בהשראה אלוקית, בכדי להעביר את המסר אותו הם התכוונו ללמד. לימוד המגילה היה נאמן למילים המופיעות בה, וקשוב לרעיונות היוצאים מבין אותיותיה. במהלך הלימוד השתדלתי לעמוד על משמעות המילים, ולהבין כיצד המגילה בעצמה מתארת את עלילתה. מקור השראה היווה לי פירושו של הרש"ר הירש לתורה, אשר היטיב לעמוד על משמעותן המוסרית של המילים.

בלימודי הפרדתי בין מדרשי חז"ל לבין פשט הפסוקים. הבנת המגילה הבסיסית צריכה לנבוע מהכתב ולא מן הדרש, כדברי המהר"ל בנושא (הכתיב) "דבר זה שייך בכתיבה, שהספר הוא ספר חכמה..." (תפארת ישראל סו).
 יחד עם זאת, התעמקותי בפשט חשפה את הקרקע ממנה צמחו מדרשי חז"ל על אותו פסוק, ובכתיבתי את הספר ניסיתי להראות ללומד מה היה הרקע לדרישת חכמים את הפסוק. דרשתם לא 'הונחתה מלמעלה', אלא 'צמחה מלמטה', מהבנתם את הרעיון הכולל של הפסוקים.
 תודתי לרב שמעון קליין היקר שחשף בפניי את יסודות ההקשבה לפסוקים.

אמונה - מעל יסודות הפשט השתדלתי להוסיף את קומת האמונה מדברי חז"ל. לימוד האמונה מבקש לאחוז ביסוד הפנימי ולהגדיר את משמעותם של הדברים. השילוב של דרך האמונה בלימוד המגילה מאיר אור חדש על המונחים והתיאורים אותם בחרה המגילה לציין, וחושף את העומקים מהם צומחת מלכות בית דוד.

שיטת לימוד זו צמחה מדבריו של הרב קוק זצ"ל, בהם הסביר כי דרישת הביאור של התורה הנסמכת 'מכל הגה ורעיון של חכמת האמת שנפל לנו מורשה מדורות ראשונים', היא בבחינת 'שאיבת מים בששון ממעיני הישועה'. משקפיים אמוניים אלו מרוממים את מבטנו להבנת כתבי הקודש, ומאפשרים לנו להיפגש לעומק עם משמעותם. (הקדמתו ב'עין איה ברכות א')
 השתדלתי לצטט את מקורות חז"ל בכדי להציג את המקורות מהם שאבתי את רעיונותיי, ולאפשר לקורא את ההזדמנות להבין מעצמו רעיונות נוספים שישפכו אור על הבנת העלילה.

מהלך - נקודת המוצא של הבנת המגילה היא, כי אין היא מורכבת מאוסף של פרטים, אלא קיים רצף בעלילתה. אין אפשרות להבין כראוי פרק מבלי להבין את נקודת המוצא הרעיונית ממנה הוא מתחיל. כשם שלבנה הממוקמת בחומת אבנים תלויה בשכנתה התחתונה, כך כל פרק במגילה תלוי בפרק שקדם לו.

כמו כן, נקודת המפתח בהבנה נכונה של המגילה נעוצה בפגישה עם הלכי הנפש של גיבורי העלילה. מעשיהם הם פועל יוצא של עמדה נפשית, ולא נבעו מהחלטה שרירותית. לכן, חשיפת התנועה הקיימת מתחת לפני שטח העלילה הכרחית להבנה את אשר מתחולל בקרבה.

אודה ולא אבוש כי יראה ליוותה את תהליך הכתיבה. העיסוק בדברי אלוקים חיים ובדמויות מופת, והניסיון להבין לעומק את דברי חז"ל הטרידו את מנוחתי. אולם, השאיפה לברר את טיבה של המגילה דחפה אותי להמשיך. אשמח לקבל מהלומדים הערות והארות בכדי שנתקן במהדורות הבאות. בתפילתי לפני הלימוד הוספתי על הנוסח הקבוע ("שלא יארע דבר תקלה על ידי ולא אכשל בדבר הלכה") את המילים "ובדבר אגדה ובדבר אמונה ובדבר נבואה...", וזכיתי להכיר את תפילתו של הרב קוק זצ"ל:

"ואני תפילתי לך עת רצון, הנותן מפיו חכמה דעת ותבונה, אל תצל מפני דבר אמת עד מאד, ותצילני מכל מכשול ושגיאה בהלכה ובאגדה, תען לשוני אמרתך כי תלמדני חוקיך, לך אני הושיעני כי פיקודיך דרשתי. ותזכני להוציא מאוויי לבי למען כבוד שמך מן הכח אל הפועל. ותחנני ברוח עצה וגבורה דעת ויראת ה'..." (סוף הקדמתו ב'עין איה ברכות א').

בהיותי כותב את משמעות מצוות הקמת המת המופיעה במגילה, נפטרה עליי סבתי אהובה אסתר ע"ה, אשר ביתה היה חלק נכבד מנוף ילדותי ועיצב חלק מזהותי. פטירתה סתמה את הגולל על דור נפילים במשפחתנו שהלך לעולמו. סבי וסבתי הן מצד אבי והן מצד אמי היו אנשים כשרים, יראי אלוקים וטובי לב שבמו ידיהם שברו את כבלי הגלות הארוכה בפרס ועלו ארצה. הם גידלו במסירות משפחות יפות, חרף המצב הקשה ששרר בחבלי הלידה של המדינה. ספרי מוקדש לעילוי נשמותיהם, וישמש כגל-עד כי יש שכר לפעולתם בשיבתם לחבלי המולדת של עמנו.

אודה להוריי שגידלו אותי ואת אחיי במסירות, ולא חסכו במאמצים בפיתוח כישורונותינו והכנסתנו למוסדות המשלבים תורה עם דרך ארץ. מכיר אני תודה לשיבות המגוונות בהם למדתי ונפגשתי עם גישות לימוד שונות היכולות להשלים זו את זו, בהן: מצפה רמון, שבי חבורן בה נחשפתי לתורת חבורן העמוקה, והר ברכה אשר בית מדרשה משמש לי כבית שני ומעצב את תפיסת עולמי. אודה מקרב לב לעומד בראש ישיבת הר ברכה, חמי, הרב אליעזר מלמד שליט"א, על היותו תומך ומייעץ טובות בהתפתחותי התורנית והאישית. ספר זה לא היה נוצר אלמלא מסירותה של אשתי היקרה שמטפלת בנאמנות בצורכי הבית ובגידול המשפחה, ומיישבת את דעתי ללמוד וללמד את דברי התורה. שלי ושלה - שלה!

אודה לאלו שתמכו בי ונתנו עצות טובות בתחילת דרכי בכתיבת ספרי הראשון, בהם: הרב שלומי בדש שהקדיש זמן רב בהגהת חלק מטיוטת הספר, אלעד סלה, עמנואל נמדר, גיסי מוטי עמר, חיים זורווסקי, ר' מאור הורוביץ על העזרה בהכנה לדפוס ועוד. בסיום ארצה להודות לראשי מכון הר ברכה, הרב יונדב זר ור' יעקב וינברגר, שהכירו בטיב הספר ונכוננו להוציאו תחת ידי המכון.

יהי רצון שקרנו של עם ישראל תעלה ואור התורה יאיר את חשכת הספקות, ונזכה לראות במו עיננו את תפארת מלכות בית דוד המפארת את כבוד ה'.

יוגב כהן

ערב פסח תשע"ו

מבוא

המגילה

מגילת רות זוכה למקום של כבוד בארון הספרים היהודי. איכות תוכנה מחפה על קוצר דבריה, ועלילתה נוגעת בליבותיהם של ישראל. בשל ייחודיותה היא קיבלה את עצמאותה, ולא השתייכה לספר שופטים המתאר מאורעות אחרים בתקופתה.

בחירת הכינוי 'מגילה' על פני התיאור המקובל 'ספר' מלמדת, כי אופן כתיבתה בימי קדם על יריעת הקלף מרמזת על תכונתה. כשם שפריסת הקלף מאפשרת את קריאתה, כך היכרות נכונה עם המגילה תתאפשר בזכות מבט כולל על עלילתה. אירועי המגילה נובעים מהתנועה הפנימית הקיימת בה, אשר חשיפתה הכרחית להבנה את אשר מתחולל בקרבה.

תוקפה האלוקי של המגילה נובע מכתובתה שהתהוותה בהכוונה נבואית. שמואל הנביא שהיווה חוליה מקשרת בין דור השופטים לבין תקופת המלוכה בישראל, כתב את המגילה מתוך עולמו הרוחני המרומם, ושיקע יסודות אמוניים בניסוחה.¹ משיחתו את דוד למלך היוותה את הרקע לכתובת המגילה, המכשירה את ייחוסו של דוד לתפקיד מלך ישראל.²

¹ מסכת בבא בתרא (יד ע"ב): "שמואל כתב ספרו ושופטים ורות".

² על פי רות רבה (ח): "...כך אמר הקב"ה לדוד מה צורך היה לי לייחס פרץ חצרון... לא בשבילך - מצאתי דוד עבדי בשמן קרשי משחתי".

נבואה שהוצרכה לדורות

נקודת המוצא במפגש עם כתבי הקודש היא, כי קיימת הצדקה מוסרית לקיומם.³ מאורעות רבים בתולדות ישראל לא נכנסו לספר הספרים, ואצל אלו שעמדו ברף הגבוה והונצחו לדורות,⁴ טמונים מסרים אלוקיים שמלאכת דלייתם לא תיגמר עד 'כי יבוא שילה'.⁵

לאור הנחה זו מתבקש לשאול:

- מהו המסר הנצחי של מגילת רות? הרי לצורך ייחוס דוד די בפסוקים בודדים.

שאלה זו הונחה לפתחם של חכמים אשר חשפו כי יסוד המגילה עומד על מידת החסד.⁶ תשובתם מלמדת כי דמויות המפתח בעלילה יפעלו מתוך עולם ערכי, המושתת על התמסרות בנתינה אל האחר מעבר לשיקולי צדק ודין.⁷

קיומה של מידת החסד במגילה מייחד אותה על פני שאר כתבי הקודש. מצוות הא-ל המכוונות את דרכי האדם ומבטאות את האמת האלוקית בעולם, מהוות חלק ניכר מדברי הבורא, אשר נביאיו הוכיחו

³ על פי זוהר (קנב ע"א): "ר' שמעון אמר: ווי להווא בר נש דאמר דהא אורייתא אתא לאחזאה ספורין בעלמא, ומלין דהדייטי...". (אבוי לאומר שהתורה באה להציג סיפורים בעלמא ודברים פשוטים).

⁴ מסכת מגילה (יד ע"א): "נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה ושלא הוצרכה לא נכתבה".

⁵ על פי רש"י, (בראשית מט, י): "שילה - מלך המשיח שהמלוכה שלו".

⁶ רות רבה (ב, טו): "אמר רבי זעירא מגילה זו אין בה לא טומאה ולא טהרה, ולא איסור ולא היתר, ולמה נכתבה, ללמדך כמה שכר טוב לגומלי חסדים".

⁷ מהר"ל, נצח ישראל (כב): "...כי מי שהוא מדקדק עם אחר משהו המידה ביושר, ואינו נכנס לפניו משורת הדין. אבל בעל החסד אינו מדקדק ועושה חסד גדול, וכדכתיב (תהלים לו, ו) 'צדקתך כהררי אל'. כי הצדקה והחסד של השם יתברך הוא גדול, ואינו משהו המידה ביושר, כמו שהוא עושה בעל מדת הדין...".

חדשים לבקרים את ישראל על שמירתן. אולם בעוד שבשאר כתבי הקודש 'התנועה' היא מהשמים אל הארץ, מגילת רות צומחת ממעשי האדם אשר בחר מעצמו לעשות חסד של אמת עם הבריות, ו'התנועה' של מגילתנו היא מהארץ אל השמים, הבונה את העולם מהחסד - 'עולם חסד יבנה'.⁸

תחת כנפי השכינה

שמה של המגילה מלמד כי מבין גיבורי העלילה דמותה של רות בולטת ומהווה דוגמא ומופת. הרגשת זרותה וקשיי השתלבותה בבית לחם לא סדקו את תמיכתה בנעמי ואת החלטתה להצטרף לקהל ישראל. ובזכות דבקוּתה באלוקים זכתה להיכתב בספר הספרים ולהיכנס להיכל התהילה.⁹ יחסי ישראל עם אומות העולם באים לידי ביטוי במגילתנו. התגירותה של רות הניחה את אחת מאבני היסוד בקבלת גרים המושתתת על קרבה ודחייה כאחד.¹⁰ והסדרת גאולתה עוררה שאלה מהותית בדבר צירופה של אישה מואביה לעם ישראל.

אמה של מלכות

רוחה של מלכות בית דוד מרחפת כל העת על העלילה. תוצאת מעשי הדמויות תתבטא בהוספת חוליה בשלשלת משפחת פרץ אשר מזרעה יקום

⁸ על פי תהילים (פט, ג): "כי אֶמְרֵתִי עוֹלָם חֶסֶד יִבְנֶה שָׁמַיִם תִּכְנֶן אֲמוֹנֶתְךָ בָּהֶם".

⁹ זהר חדש רות (קג): "אמר רבי יוסי בן קסמא... הכל הוצרך בשביל הצדקת הזאת שבאה להתגיייר ולחסות תחת כנפי השכינה, ולהודיע ענותנותה וצניעותה וצדקותה...".

¹⁰ רות רבה (ב, טז): "אמר רבי יצחק 'בחון לא ילין גר' - לעולם יהא אדם דוחה בשמאל ומקרב בימין".

דוד המלך. על כך דרשו חכמים, כי הקרבתה של רות זיכתה אותה לראות את צאצאיה יושבים על כיסא מלכות ישראל.¹¹

בראייה כוללת, סיבוכי המאורעות בהיסטוריית שושלת שבט המלוכה לא פסחו על מגילתנו. דמויות המפתח יעמדו באתגרים אשר אף אנשים מן השורה לא יכולים להם, וצליחתן את המשוכות תעיד על גודל אישיותן ותאיר על מידותיהן התרומיות.

מלכות בית דוד האמונה על תיקון העולם, צומחת מתוך המאורעות והמשברים. הדרך המובילה להשלמת המציאות הינה רצופת מורדות ועליות, משברים ותקומות, וטבעו של שבט יהודה המתבטא ביכולת הקימה מעפר הנפילה זיכתה אותו בכתר מלכות.

קריאתנו את המגילה צריכה להיות דרך משקפיים אמוניים החושפים את שורשם של מעשי הדמויות, ומרוממים את מבטנו אל צמיחת בית דוד. ולימודנו צריך לצאת מנקודת המוצא כי גיבורי העלילה יטביעו את חותמם לדורות בעיצוב זהותה של מלכות ישראל.

אחרית ותקווה

בין נקודת ראשיתה של העלילה לבין אחריתה מונח קו פנימי המעיד על מגמת העלייה בה. המגילה נפתחת בתיאור פורענות של רעב בעולם המטיל מוות במשפחת אלימלך, ומסתיימת בתיאור ייחוסו של דוד מלך ישראל. זרע הפורענות המכה שורשים בתחילת דרכנו בעלילה, יניב את פירות הגאולה באחריתה.¹²

¹¹ מסכת בבא בתרא (צא ע"ב): "עם המלך במלאכתו ישבו שם" - זו רות המואביה, שראתה במלכות שלמה בן בנו של בן בנה... ישם כסא לאם המלך, ואמר רבי אלעזר: לאמה של מלכות...".

¹² שם (יד ע"ב): "רעות נמי פורענות היא - פורענות דאית ליה אחרית, דאמר רבי יוחנן למה נקרא שמה רות שיצא ממנה דוד שריווהו להקב"ה בשירות ותשבחות".

במבט מעמיק, מהלכה של מגילת רות משקף את מגמת העלייה של הבריאה כולה. התיאור החוזר במעשה בראשית 'וַיְהִי עָרֶב וַיְהִי בֹקֶר' מלמד, כי ביסוד המציאות האור מתגלה מתוך החושך, והחסד מתוך הדין.¹³ גם ישראל המהווים את תכלית הבריאה, הופיעו בתחילת דרכם על מפת ההיסטוריה במצבי גנות אשר הצמיחו אחר כך את שבחם,¹⁴ ושבת המלוכה התחיל את פועלו במעשה גנות של יהודה אשר תוצאתו הניחה את אבן הפינה של בית דוד.

הנחה זו חושפת את קיומו של החוט המשולש בין הבריאה לבין ישראל המונהגים על ידי מלכות בית דוד. מגמת העלייה של מגילת רות מבטאת את התנועה המניעה את הבריאה אל עבר ייעודה בהובלת מלכות ישראל שצומחת במגילתנו, עד אשר 'אֹר הַחֲמָה וְאֹר הַיָּה שְׂבַעְתִּים כְּאֹר שְׂבַעַת הַיָּמִים', ויאיר את החשכה שקדמה לו במעשה בראשית.¹⁵

¹³ על פי **זוהר**, (ח"ב כא): "ויהי ערב ויהי בוקר" - אמר רבי יצחק, משיוצא האור עד שנוטה לרדת נקרא יום, והוא מדת חסד, משנוטה לרדת נקרא ערב, והוא מדת הדין".

¹⁴ על פי **מסכת פסחים** (קטז ע"א): "מתחיל בגנות ומסיים בשבח: מאי בגנות רב אמר מתחלה עובדי עבודת גלולים היו אבותינו, ושמואל אמר עבדים היינו". **רש"י**, (בראשית א, א): "קְרָאשִׁית קָרָא אֲלֵקִים" - ...בשביל ישראל שנקראו ראשית, שנאמר (ירמיהו ב ג) 'קדש ישראל לה' ראשית תבואתו".

¹⁵ **ישעיהו** (לו, כו): "וַיְהִי אֹר הַלְבָנָה כְּאֹר הַחֲמָה וְאֹר הַחֲמָה יְהִי שְׂבַעְתִּים כְּאֹר שְׂבַעַת הַיָּמִים כְּיוֹם חֲבַשׁ ה' אֶת שֶׁבַר עַמּוֹ וּמַחֲץ מִכְתּוֹ יִרְפָּא".

חג שבועות

הונהג במסורת ישראל לקרוא את מגילת רות בחג מתן תורה. שילובה של המגילה ביום הנישואים של כנסת ישראל עם בוראה,¹⁶ מצביע על קיומו של רעיון המקשר בין המגילה לעניינו של יום.

הורדת התורה לעולם חשפה כי המציאות נבראה חסרה, ותוכל להשתלם מוסרית בזכות הכוונה אלוקית שהופיעה זה עתה בעולם.¹⁷ מבין האומות נבחרו ישראל לחשוף את הקודש, אשר אמירתם 'נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע' העידה על קבלתם ברצון את תורת האלוקים, והיותה את הבסיס לקביעה כי תורת ישראל היא, כלשון תפילת החג: 'זמן מתן תורתנו'.¹⁸

במבט מעמיק, דיני התורה נועדו לצרף את טבעו הגולמי של האדם ולהפיח בו הוויית קודש.¹⁹ המצוות אינן אלא אמצעי להבאת האדם לשלמות מוסרית ורוחנית. כשתוכשר המציאות וקדושת האדם לא תצטרך

¹⁶ משנה, **מסכת תענית** (ד, ח): "...במלך שלמה בעטרה בעטרה לו אמו' ביום חתונתו וביום שמחת לבו. 'ביום חתונתו' - זו מתן תורה, 'וביום שמחת לבו' - זה בנין בית המקדש, שיבנה במהרה בימינו אמך".

¹⁷ **הרב סולובייצ'יק**, 'ובקשתם משם': "יצירת העולם היא פעולה מוסרית שמצאה את שלמותה בגילוי סיני. גישום הצו הגילוי-מוסרי מהווה פעולת יצירה, ותיקון המציאות מהווה מעשה מוסרי".
¹⁸ על פי מהר"ל, **תפארת ישראל** (כז): "...כי אנו אומרים זמן מתן תורתנו, היינו משום שקבלנו התורה בעצמנו, ואמרנו נעשה ונשמע...".

¹⁹ על פי **תנחומא** (תזריע ה, ה): "מעשה ששאל טורנוסרופוס הרשע את רבי עקיבא: איזו מעשים נאים, של הקב"ה או של בשר ודם? אמר לו של בשר ודם נאים... לפי שלא נתן הקב"ה את המצוות לישראל, אלא לצרף אותם בהם".

סעד ותמך, מקומם של המצוות יפחת,²⁰ ורוח חדשה תפעם בנפש האדם אשר אורה יעיד על שלמות טבעו.²¹

יסוד אמוני זה מתבטא במסגרת התורה אשר תחילתה וסופה חסד, ומצוותיה מופיעות בתוכם.²² תיאורי התורה את מעשי החסד האלוקיים בנתינת כותנות עור לאדם וחיה ובקבורת משה רבינו מלמדים, כי מטרת מצוות התורה לדבק את האדם באלוקיו, ולהקנות לו את הרצון האלוקי להיטיב ולגמול חסדים, כשם שבריאית העולם היא פועל יוצא של רצון הבורא להיטיב לברואיו.²³

דברינו אלו חושפים את הקשר בין מגילת רות לבין עניינו של חג מתן תורה. מעשי החסד של דמויות המגילה משמשים כדוגמא להופעת הטוב והחסד שהתורה מכוונת אליה במצוותיה.

²⁰ על פי **מסכת נדה** (סא ע"ב): "אמר רב יוסף זאת אומרת מצות בטלות לעתיד לבא".

²¹ **שמות רבה** (מח, ד): "אמר הקב"ה לישראל בעולם הזה היתה רוחי נותנת בכם חכמה אבל לעתיד לבא רוחי מחיה אתכם שנאמר 'ונתתי רוחי בכם וחייתם'. הראי"ה, **שמונה קבצים** (ח, פא): "והעתיד הולך לקראת התהוות החיים בשלימותם... עכשיו תורה נתתי לכם, לעתיד לבא חיים אני נותן לכם...".

איגרות הראי"ה (ב, רלב): "תנאי החיים העתידיים לבוא לעולם הבא לאחר התחיה יהיו כאלה, שהרבה עניינים ממעשה המצוות לא יהיה להם שייכות מצד תכונת החיים".

²² **מסכת סוטה** (יד ע"א): "דרש ר' שמלאי תורה תחלתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים. תחילתה גמילות חסדים דכתיב 'יעש ה' אלוקים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם' וסופה גמילות חסדים דכתיב 'ויקבר אותו בגיא'".

²³ על פי **הארי הקדוש**, עץ החיים, ספר הכללים (א): "כשעלה ברצונו יתברך שמו לברוא את העולם כדי להיטיב לברואיו וכיוצא בדולתו ויזכו להיות מרכבה למעלה להדבק בו יתברך...".

קריאתה של המגילה בחג שבועות אמורה לעורר את ליבותיהם של ישראל להכיר את תכליתה של התורה,²⁴ ולהפנים את רצון הבורא המבקש להידבק במידותיו כפי שהחסד והאמת מתבטאים באורחותיו.²⁵

²⁴ **שפת אמת**, שבועות (תרמ): "...כי כל התורה רק הכנה לפתוח הלב לקבל אהבה ויראה, כי תכלית התורה תקון הנפש הבא בכח התורה, ולכן קבעו מגילת רות בשבועות, והודיע כי לא המדרש עיקר רק המעשה, ועל ידי עסק התורה נתקן נפש האדם ויכול לתקן אחר כך כל מעשיו לטוב".

²⁵ **מדרש שחר טוב**, (תהילים כח): "אמר להם אני אומר לכם דרכיו של הקב"ה, כל ארחות ה' חסד ואמת, חסד זו גמילות חסדים, אמת זו תורה...".